

WEERLOOS VOOR DE RECHTBANK VAN DE REDE

Weerloos voor de rechtbank van de rede

De Bijbel en het vrije denken
in Nederland 1855-1955

C. Houtman

Hilversum
Verloren
2015

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

Verantwoording van de illustraties op het omslag:
Jezus en de Samaritaanse 'stichtelijk' verbeeld (zie p. 224) en
Jezus en de Samaritaanse 'amusement' verbeeld (zie p. 232).

ISBN 978-90-8704-541-8

© 2015 C. Houtman & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: TAT Zetwerk, Utrecht
Omslagontwerp: Frederike Bouten

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding · 11

De aanleiding tot en de doelstelling van dit boek · 11

Begripsbepaling. Het vrije denken kort voorgesteld · 13

De inhoud in het kort · 14

Enkele aanwijzingen · 16

1. Een Nederlandse Reimarus. Alexander d. M.: een vergeten negentiende-eeuwse vrijdenker · 17

Alexander d. M. voorgesteld · 17

Ter inleiding · 17

Op zoek naar Alexander d. M.: enkele feiten · 18

Afkomstig uit een Réveilnest · 21

Alexander d. M. over zichzelf en zijn werk en het beeld dat daaruit oprijst · 28

Het werk van Alexander d. M. voorgesteld · 30

Doelstelling en werkwijze · 30

Wonderen bestaan niet · 31

Ironie, sarcasme en spotternij · 34

Illustere bijbelse figuren en de Bijbel als geschrift ontluisterd · 35

Beloften en profetieën worden niet vervuld; oordeelsprediking geen werkelijkheid · 37

Opvallende inconsistenties · 39

De God van de Bijbel is de naam 'God' onwaardig · 40

Een ten diepste verachtelijke moraal · 43

Een positief woord wordt zelden gehoord · 44

De God van de Bijbel: het product van verbeelding; Mozes en Jezus: charlatans · 46

Gelovigen zijn domme en misleide mensen · 49

De Bijbel: geen Heilige Schrift, door stellingen aangetoond · 51

Zoon van de Verlichting met een Spinozistische wereldbeschouwing · 53

Volstrekt negativisme · 55

Reacties op het werk van het werk van Alexander d. M. · 57

Een uitermate schokkend en uniek boekwerk · 63

2. Een Nederlandse Voltaire. Multatuli: de meeste gevierde en bewonderde negentiende-eeuwse vrijdenker · 65
 - Multatuli: de Bijbel als literatuur · 65
 - Ter inleiding · 65
 - De rede als toetssteen · 67
 - De Bijbel als de bron van bijgeloof · 71
 - De Bijbel, een boek vol ongerijmdheden en aanstotelijkheden · 72
 - Het beeld van Jezus · 74
 - Alexander d. M. versus Multatuli: een vergelijking · 74
 - Vanuit de ivoren toren – in rapport met de tijd · 74
 - Voorliefde voor en afkeer van de natuurlijke verklaring van wonderen · 77
 - Verschillende beoordeling van de waarde van de Bijbel · 79
 - Jezus: een bedrieger – een oprecht mens · 81
 - Afkeer van de geestelijkheid · 82
 - Een alternatief voor de Bijbel? · 85
 - Vergeten en genegeerd – Bewonderd en geëerd · 86

3. Nederlandse vrijdenkers en de Bijbel (1855-1955). Geschriften, auteurs, weerkerende thema's · 89
 - Ter inleiding · 89
 - Afscheid van en radicale afrekening met de Bijbel · 90
 - F.W. Junghuhn: een nieuw evangelie · 90
 - G.T. Mohrman: een nieuwe kerk, gebouwd 'op den grond van Rede, Liefde en Waarheid' · 96
 - W. Meijer: de Schrift zelf verzet zich tegen de kwalificatie 'heilig' · 104
 - J.G. ten Bokkel: bevrijd van God om werkelijk mens te zijn · 105
 - A. Dodel-Port: de wetenschap als schepper van het paradijs · 109
 - R.G. Ingersoll: een Amerikaanse Alexander d. M. voor een Nederlands lezerspubliek · 113
 - G. Rijnders: een nieuwe Bijbel · 117
 - W. Havers en A.L. Constandse: een kruistocht tegen het gebruik van de Bijbel in het onderwijs · 119
 - Intermezzo: inadequate en imposante oppositie tegen de bestsellers van De Dageraad · 123
 - Praeco: een gemakkelijke prooi voor retorisch venijn · 123
 - H. Ernst: machteloos vanwege gedeelde premissen · 125
 - J.H. Scheps: een 'vrijdenker' versus vrijdenkers (W. Havers en A.L. Constandse) · 130

- H. Bakels: een predikant die weinig heel liet van de Bijbel, maar ook een advocaat van God, deugd en onsterfelijkheid was · 136
- De Bijbel: een boek dat veel van waarde bevat · 143
- F. Domela Nieuwenhuis: de Bijbel een subversief boek · 143
- H.C. Muller: de Bijbel herschreven · 151
- Tijdschriften · 157
- Weerkerende thema's en kenmerken · 159
- Het bijbelse beeld van God · 159
- Het beeld van Jezus · 160
- De afkeer van de christelijke leidlieden en de christenen in het algemeen · 165
- De Bijbel als literair erfgoed · 173
- Ironie als wapen · 174
- Terugblik · 176
- De geschiedenis gaat voort · 176
4. Het Oude Testament met andere ogen gelezen. Vrijdenkers versus stichtelijke bijbeluitleggers · 179
- Ter inleiding · 179
- Abraham: 'vriend van God' of 'souteneur'? · 180
- Ter inleiding · 180
- Een anonymus over Genesis 12:10-20; 20 · 181
- Voltaire over Genesis 12:10-20; 20 · 184
- Reimarus over Genesis 12:10-20; 20; 26:1-11 · 185
- Alexander d. M. over Genesis 12:10-20; 20; 26:1-11 · 188
- Terugblik · 189
- Jozua: een geloofsheld of 'een razende Roland'? · 189
- Ter inleiding · 189
- Meslier over de Bijbel, de godsdienst en Jozua · 191
- Reimarus over (het boek) Jozua · 194
- Taxil over (het boek) Jozua · 196
- Alexander d. M. over (het boek) Jozua · 197
- Terugblik · 200
- De vervulling van Jesaja's profetieën · 202
- Ter inleiding · 202
- A. des Amorie van der Hoeven: de vervulling van de profetie als bewijs van de waarheid · 202
- Traditionele theologie voorzien van nieuwe argumentatie · 205
- Meslier: profeten zijn bedriegers en hun woorden zijn onwaar · 209

- Reimarus: profetische voorzeggingen ontmaskerd als verdichtfels
achteraf · 210
- Alexander d. M.: de profetieën zijn grote onzin · 213
- Terugblik · 216
5. Het Nieuwe Testament met andere ogen gelezen. Vrijdenkers versus
stichtelijke bijbeluitleggers · 217
- Ter inleiding · 217
- De Samaritaanse vrouw: lichtgelovig, zoals alle lichtekooien (L. Taxil),
of het prototype van de zoekende gelovige (J.J.P. Valetton)? · 223
- Ter inleiding · 223
- Orthodoxe uitleggers over de ontmoeting van Jezus met de
Samaritaanse vrouw · 225
- ‘Ethische’ uitleggers over de ontmoeting van Jezus en de Samari-
taanse vrouw · 227
- Vrijdenkers over de ontmoeting van Jezus met de Samaritaanse
vrouw · 230
- Terugblik · 233
- ‘De verheerlijking op de berg’: ‘hersenschimmen’ (Reimarus) of ‘een
objectief-aanwezig verschijnsel’ (J.J. van Oosterzee)? · 234
- Ter inleiding · 234
- Orthodoxe uitleggers over ‘de verheerlijking op de berg’ · 235
- ‘Ethische’ uitleggers over ‘de verheerlijking op de berg’ · 238
- Vrijdenkers over ‘de verheerlijking op de berg’ · 241
- Terugblik · 246
- Het lege graf: bedrog (Alexander d. M.), komedie (L. Taxil) of bewijs
van de lichamelijke opstanding van Jezus? · 247
- Ter inleiding · 247
- Orthodoxe uitleggers over het lege graf · 249
- ‘Ethische’ uitleggers over het lege graf · 251
- Vrijdenkers over het lege graf · 254
- Terugblik · 261
- Tot besluit: de hoofdstukken 4 en 5 in perspectief · 265
- Werelden van verschil · 265
- Nabeschouwing · 269
- De feitelijke situatie: de Bijbel als vrij domein · 269
- Weerloos voor de rechtbank van de rede · 270
- De eigenlijke waarde van de Bijbel: het ‘beste boek’? · 272
- De eigenlijke waarde van de Bijbel: een ‘werelds’ boek waarin licht
gepaard gaat met duisternis · 275

De eigenlijke waarde van de Bijbel: een huis om in te wonen? · 278	
Tussen bijbelvergoding en bijbelverguizing; het duo rede en redelijkheid · 280	
De eigenlijke waarde van de Bijbel: relevantie dankzij actualisatie · 283	
Een persoonlijke bekentenis · 285	
Redactioneel nawoord (Gerlof Verwey) · 289	
Een reactie van de hand van C. Houtman · 303	
Bronnen · 305	
Archivalia · 305	
Biografische woordenboeken · 305	
Primaire literatuur · 305	
Secundaire literatuur · 311	
Register van persoonsnamen · 319	
Over de auteur · 327	
<i>Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum</i> · 329	

Inleiding

De aanleiding tot en de doelstelling van dit boek

In februari 2007 kocht ik via de website Marktplaats zonder enig vermoeden te hebben van de inhoud twee delen van een in 1859 gepubliceerde trilogie *De Bijbel beschouwd in zijne eigenlijke waarde*. Een eerste blik in het werk maakte duidelijk dat de auteur ervan, die zichzelf had verscholen achter de voornaam Alexander, gevolgd door de initialen d. M., een vrijdenker was. Nadere kennismaking met de trilogie¹ leerde me dat de drie dikke delen een doorlopend commentaar op heel de Bijbel bevatten en geschreven zijn met als doel de lezer ervan te overtuigen dat het een boek van nul en generlei waarde is. Radicaal, tot de grond aan toe, wordt de Heilige Schrift afgebrand. Geen spaan blijft heel van haar als het gezaghebbend Woord van God.

De kennismaking met Alexander d. M.'s commentaar wekte mijn interesse op voor het vrije denken in de tijd van de auteur, het negentiende-eeuwse Nederland, toegespitst op de interpretatie van de Bijbel. Het bleek een tot dusver nog niet eerder in zijn volle omvang geëxploreerd terrein te zijn. Diverse 'uitstapjes' in de wereld van de Nederlandse vrijdenkerij resulteerden in de vaststelling dat het *opus magnum* van Alexander d. M. als kritiek op de Schrift zijn weerga in Nederland niet kent en dat daarbij alle door Nederlandse vrijdenkers tegen de Bijbel gerichte geschriften van na 1859 in het niet vallen. Een tweede uitkomst van het eerste 'veldwerk' was dat Alexander d. M. een vergeten Nederlandse vrijdenker is. Een en ander bracht mij tot de conclusie dat alleen al met het oog op de geschiedschrijving van de Nederlandse vrijdenkerij er alle reden was om op zoek te gaan naar Alexander d. M. en om zijn werk in de schijnwerpers te zetten.

Ook om een andere reden is bijzondere aandacht voor de trilogie van Alexander d. M. van betekenis. Het oordeel van de vrijdenkers over de Bijbel is over het algemeen zeer negatief. Het roept de vraag op in hoeverre hun mening billijk is en terecht. De uiterst gedetailleerde, scherpe en ontluiste-

1 Het complete werk is raadpleegbaar in diverse openbare collecties, o.a. in de bibliotheek van de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam en in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

rende kritiek van de vergeten auteur maakt de kwestie prangend. Door geen ander in Nederland is de handschoen van de radicale bijbelkritiek uitdagender toegeworpen aan al degenen die de Schrift hoogachten. Hij dwingt hen in feite de bijbelkritiek van de vrijdenkers op haar eigenlijke waarde te schatten. Alexander d. M. mag dan vergeten zijn, nochtans is hij bij uitstek de geïncarneerde geest van de radicale Nederlandse vrijdenkerij sinds de negentiende eeuw. Haar krasse kritiek verdient het op haar merites beoordeeld te worden.

Met de bovengemaakte opmerkingen zijn globaal de doelen aangeduid die met deze studie beoogd zijn:

- (1) de introductie van Alexander d. M. en zijn werk als vertrekpunt van een verkenning van het vrije denken over de Bijbel in Nederland tussen ongeveer 1850 en 1950.
- (2) de evaluatie van deze vrijdenkerij.

Het onder (1) gestelde doel impliceert een beperking van het onderzoek in tweërlei opzicht, temporeel en inhoudelijk. De terminus a quo ligt in het midden van de jaren vijftig van de negentiende eeuw, in 1855, het jaar van de eerste uitgave van het vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad*, dat in de volgende paragraaf wordt voorgesteld. De terminus ad quem van het onderzoek ligt in het midden van de twintigste eeuw. Na een omzwerfing door zo'n honderd jaar vrijdenken over de Bijbel in Nederland wordt pas op de plaats gemaakt. Niet omdat de geschiedenis ten einde is gekomen, maar omdat een exposé over een eeuw vrijdenken en de Bijbel een meer dan representatief beeld van de diverse facetten van de thematiek geeft. De inhoudelijke beperking vloeit voort uit het materiaal dat ter beschikking staat. De bronnen van het onderzoek naar het oordeel van de vrijdenkers over de Bijbel bestaan vrijwel uitsluitend uit de schriftelijke attesten die zij van hun overtuiging hebben nagelaten. Uit deze erfenis blijkt dat kritiek op de Bijbel met name onder de leden en de sympathisanten van *De Dageraad* sterk leefde. Voor hen was het een belangrijk facet van het vrije denken. Voor andere Nederlandse vrijdenkers was het een minder aangelegen punt. Het vrije denken, zoals dat zich vanaf het midden van de negentiende eeuw in Nederland manifesteerde, behelst bovendien meer dan wat er omging in *De Dageraad*.² Al met al wordt in dit boek niet het totale terrein van de Nederlandse vrijdenkerij betreden. De verkenning blijft beperkt tot de exponenten van het vrije denken in de beschreven periode die zich over het Boek der boeken hebben uitgelaten. In deze studie is met 'het vrije denken'

2 Zie het redactioneel nawoord.

gewoonlijk de vrijdenkerij van De Dageraad en de haar omringende kring bedoeld, terwijl ‘de vrijdenkers’ dikwijls³ samenvallen met de leden en de sympathisanten van die vrijdenkersvereniging.

Aan de onder (2) genoemde evaluatieve component van het onderzoek die de titel ‘Weerloos voor de rechtbank van de rede’ opleverde, is de Nabeschouwing gewijd. Daar zal de positie van ‘de weerloze’ en de rol van ‘de rechtbank’ onder de loep genomen worden, met als conclusie dat ‘de rede’, die in de geschiedenis van het vrije denken over de Bijbel de boventoon voert, ook buiten de vrijdenkerij de dominante factor is in de beoordeling van de Heilige Schrift. Of men nu een radicaal vrijdenker is of een uitgesproken orthodox christen, de rede bepaalt het oordeel over de Bijbel. Die blijkt evenzeer weerloos te zijn voor het vernietigende vonnis van het radicale vrijdenkertribunaal als voor het rooskleurige judicium van de kerkelijk-orthodoxe jury.

Begripsbepaling. Het vrije denken kort voorgesteld

Over wat ‘vrijdenkerij’ of ‘het vrije denken’ is, bestaat geen consensus.⁴ Naar mijn mening kan ‘het vrije denken’ het beste getypeerd worden als geëmancipeerd denken. Negatief geformuleerd is dit het menselijk denken vrij van elke vorm van opgelegd gezag op grond van goddelijke openbaring of vanwege kerkelijke of maatschappelijke instituties. Positief geformuleerd is het het autonoom, kritisch en onafhankelijk zoeken van de waarheid met uitsluitend de rede als kompas in de overtuiging dat de waarheid alleen het predicaat ‘echt’ toekomt, indien zij op een wetenschappelijk toetsbaar fundament berust.

Het vrije denken is uiteraard niet gebonden aan organisatorische verbanden.⁵ Wel kan het ontstaan daarvan beschouwd worden als een indicatie dat het fenomeen als zodanig aan kracht won en de behoefte onder de vrijdenkers ontstond zichtbaar te worden en van zich te laten horen.⁶

3 Vanzelfsprekend geldt dat niet voor de in dit boek besproken niet-Nederlandse vrijdenkers, Dodel-Port, Ingersoll, Meslier, Reimarus, Taxil en Voltaire.

4 Zo blijkt uit verschillende bijdragen aan B. Gasenbeek e.a. (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, z.p. [Amsterdam] 2006, 7-8, 12, 27, 85-86, 114, 239-241, 263-265.

5 Voor de geschiedenis zie de verschillende bijdragen aan Gasenbeek e.a. (red.), *God noch autoriteit*. Voor verdere literatuur zie Nabuurs & Kuijman, ‘Beredeneerde bibliografie’. Bijzondere vermelding verdienen Ten Bokkel, *Gidsen*; Noordenbos & Spigt, *Atheïsme en vrijdenken* en het beknopte overzicht van Moors, ‘Bijbels en boenwas’.

6 Zie voor het georganiseerde vrije denken in de tweede helft van de negentiende eeuw Ten Bokkel, *Gidsen*, 125-135.

Het georganiseerde vrije denken bestaat in Nederland sinds 1856, toen de vereniging De Dageraad werd opgericht. Een jaar eerder, in 1855, had het vrije denken al een spreekbuis gekregen in de reeds genoemde *De Dageraad*,⁷ tot 1867 een onafhankelijk tijdschrift met een minder radicale opstelling dan de gelijknamige vereniging, waarvan het in 1869 wel het orgaan zou worden.

Gezien het emancipatorische karakter van het vrije denken verbaast het niet dat de vrijdenkerij in het zozeer door de kerk en het christelijk geloof gestempelde negentiende-eeuwse Nederland gepaard ging met fervent antiklerikalisme en met afscheid van de gevestigde godsdienst. Ook nadien bleef vijandigheid ten opzichte van de kerk en het christelijk geloof een belangrijk kenmerk van het vrije denken. De keuze daarvoor mondde evenwel niet noodzakelijkerwijs uit in bestrijding van het christendom. De Nederlandse vrijdenkersbeweging telde onder haar leden ook christenen.⁸ In historisch perspectief kan worden vastgesteld dat de vrijdenkers uiteenlopende wereldbeschouwingen hebben omhelsd, waaronder deïsme, pantheïsme, atheïsme, agnosticisme, en dat zij zich ook als humanisten hebben geafficheerd.⁹ Al met al was de vrijdenkersbeweging een veelkleurig gezelschap, ook daarin dat haar leden en sympathisanten diverse maatschappelijke standen vertegenwoordigden, van laag tot hoog. Ook qua politieke overtuiging bestond er variatie.

De inhoud in het kort

In hoofdstuk 1 worden Alexander d. M. en zijn levenswerk *De Bijbel beschouwd in zijne eigenlijke waarde* voorgesteld. De kennismaking met de uiteenzettingen van Alexander d. M. maakt nieuwsgierig naar de status van zijn werk in het Nederland van de negentiende eeuw. Het prikkelt om zijn bijbeluitleg en zijn visie op de Bijbel te vergelijken met die van tijdgenoten, van vrijdenkers tot orthodoxe theologen, om aldus kleur en lijn te geven aan zijn positie, enerzijds ten opzichte van de vrijdenkerij en anderzijds ten opzichte van kerk en geloof. Het radicale karakter van de bijbelkritiek

7 Met als ondertitel *Tijdschrift toegewijd aan de verspreiding van waarheid en verlichting in den geest van de redelijke godsdienst en zedeleeer*.

8 O.a. de predikanten Bart de Ligt (1883-1938) en N.J.C. Schermerhorn (1866-1956) en de 'leek' Felix Ortt (1866-1959). Zie ook Romein-Verschoor, 'Bestrijders'. De vraag wordt ontkennend beantwoord. In *De Dageraad* was in de negentiende eeuw de vraag of een combinatie van het lidmaatschap van de vereniging met dat van de kerk mogelijk was, een heet hangijzer. Zie Ten Bokkel, *Gidsen*, 191-192, 213.

9 Zie Derkx e.a. (red.), *Voor menselijkheid*; Gasenbeek & Derkx (red.), *Georganiseerd humanisme*.